

VILLEM REIMANI KUI FORSELIUSE UURIJA TÄHTSUSEST EESTI KULTUURI AJALOOS

Liivi AARMA

Tallinna Pedagoogikaülikool. Narva mnt. 25, EE-0010 Tallinn, Eesti

Esitanud T. Veispak

Toimetusse saabunud 17. novembril 1993, ümbertöötatult 18. jaanuaril 1994, avaldamisele lubatud 17. veebruaril 1994

Rootsiaegse Tartu talurahva koolmeistrite seminari ajalooga seonduv on jätkuvalt kuum probleem eesti kultuuriloos. Seda näitab ka äsjailmunud artiklite kogumik «Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.—18. Jahrhundert», kus üheteistkümnest kultuurikäsitlusest kuues räägitakse Bengt Gottfried Forseliusest. Samas ei ole ajaloolased teadvustanud, et Forseliuse ja seminari uurimine algas Villem Reimani. Enne teda ei olnud keegi seostanud Tartu koolmeistrite seminari Bengt Gottfried Forseliusega. Käesolevat artiklit ajendaski kirjutama asjaolu, et kultuuriloo uurimustes pole mõistetud Villem Reimani avastajarolli ning tema ja ta tööde tähtsust on tahtmatult või tahtlikult mööda mindud.

Selle teema lähemaks vaatluseks on tõuget andnud mitmed tänapäevased ajaloouurimused, kus siinkirjutaja arvamust mööda pole piisavalt mõistetud Villem Reimani avastajarolli ning on mõnikord koguni tema osa vähendatud ja tema tähtsusest mööda mindud. Järgnev on seotud ühe eesti kultuuriloo omalaadse nähtuse — Forseliuse Tartu eesti koolmeistrite seminari ajaloo uurimisega. Jätkuvalt on see akuutne probleem eesti kultuuri ja hariduse ajaloo käsitluses. Seda peegeldab ka äsja (1993. aastal) professorite Aleksander Loidi ja Helmut Piirimäe eestvõttel ilmunud kogumik «Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.—18. Jahrhundert», kus üheteistkümnest haridusolusid, kultuuri, keelt ja kirjasõna puudutavast uurimusest kuues oli käsitletud Bengt Gottfried Forseliuse tegevust.¹ Villem Reimani teedrajavat osa Forseliuse pärandi uurimisel on tänapäeval nähtud mitmeti.

¹ Forseliuse tegevust puudutatakse vastilmunud kogumiku **Loit, A.** (toim.). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.—18. Jahrhundert. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Stockholm, 1993 järgmistes artiklites: **Põldvee, A.** Die Gründung der Volksschule in Estland in der 1680er und 1690er Jahren, 285—292; **Wieselgren, G.** Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte, 293—316; **Piirimäe, H.** The cultural interconnections of the educational activity of Bengt Gottfried Forselius, 317—333; **Naber, J.** Swedish government authorities and school education in Estonia, 335—364; **Piirimäe, H.** The use of the Estonian language during the Swedish rule, 367—382; **Aarma, L.** Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographieform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in der 1680er Jahren, 393—421.

Helmut Piirimäe ütleb sõnaselgelt, et esimese ülevaate Bengt Gottfried Forseliuse elukäigust ja tegevusest avaldas Villem Reiman.² Praegused ajaloolased käsitlevad seda aga päris üheselt ei näita. Ometi on 1891. aasta «Postimehe» 3. numbris kirjutatud: «4. jaanuaril 1891 Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul pidas õp. Villem Reiman kõnet koolimehe Bengt Gottfried Forseliuse üle ja nimelt selle mehe tööst 1685.—1688. aasta vahel. Kõneleja näitas, et kuida Forselius õieti Hornungi Eesti kirjakeele põhjendaja on olnud, kuna seni on arvatud, et üksnes Hornung see on olnud. Forselius oli see, kes nimelt saksa ehk ladina tähed eesti keelest välja viskas ja esimese aabitsa oma uue kirjaviisi järgi kirjutas. Stahli keele poolehoidjad olivad kangesti Forseliuse vasta, iseäranis Tallinna maa kirikuõpetajad. Forseliust peeti lausa hullustajaks tema uuenduste pärast. Viimaks asutas Forselius Tartu ligi «Papimõisa» väikse seminari. Selle seminari tarvis palus ta mõisnikkude käest kasvandikkusid. [...] Juba 1688 olivad 29 kooli igal pool Eestlaste seas käimas ja Forseliuse kasvandikud neis koolmeistriks.»³ 50 aastat varem — 1845. aastal — oli Eduard Ahrens tõstnud eesti kirikukeelega looja seisusse Johann Hornungi ning väitnud, et Forselius ei ole teinud eesti keele suhtes midagi konkreetset ära.⁴ Siis ei olnud veel tehtud mingit uurimust Hornungi ja Forseliuse aja kohta, nagu polnud keegi näinud tollal kadunuks arvatud Forseliuse aabitsaid. Esimesed põhjanevad Forseliuse-käsitlused ilmusid 1890. aastail.⁵ Herbert Salu on võidelnud Eduard Ahrensi katse vastu tõsta Hornung eesti kirjakeele looja seisusse, kuid ta ei ole kasutanud kordagi Villem Reimani Forseliuse-uurimust.⁶ Seetõttu tundub olevat tema vastasseis Ahrensi Hornungi-mõistmisele nagu võitlus tuuleveskitega.

Rahvuslikus ajalooteaduses on Villem Reimani osa olnud tõepoolest uutloov. Tema oli see, kes esimesena püüdis Eesti ajalooost anda teaduslikke ja rahvuslikke nõudeid rahuldava ülevaate. V. Reimani arvates võib eesti rahvas püsima jääda ainult siis, kui ta peab teadlikult kinni esivanemate kultuuripärandist ning samaaegselt arendab kõlbelisi arusaamu, neid oma elus esikohale seades. V. Reiman tõstis ühena esimestest ajaloo uurimisel esikohale mitte ainult selle maa ajaloo, vaid just selle rahva ajaloo käsitlemise. Esimesena tõusis Eestimaa rahvas võitjana ajaloo areenile, kui piiblitulis jäid õpetlaste arvamused alla talupoja keelekasutuse võidule, mis tolleaegses olukorras tähelepanuväärne oli. V. Reimani arvamust saab tänapäevalgi kõrgelt hinnata: kes kord oma rahvale küpset toitu pakkuda tahab, see kogugu ise enne vaimukamber vara täis.⁷

Tegelikult ei ole nüüdseks mõistetud Villem Reimani suurust avastajana ja esmakäsitlejana Forseliuse uurimisel, tema teedrajanud uurimus on vaid osaliselt tunnustust leidnud. Helmut Piirimäe kirjutas, et **ainult mõni üksik** Eesti ajaloo üldkäsitlus on läbi saanud ilma Bengt Gottfried Forseliuse nime mainimata.⁸ Kuid olnuks vaja lisada, et seda

² Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari? — Keel ja Kirjandus, 1984, 12, 726.

³ Postimees, 1891, 8. jaan.

⁴ Ahrens, E. Johann Hornung, der Schöpfer unserer ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

⁵ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius. — Rmt.: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu, 1895, 7—52; Westling, G. O. F. Förarbetena till den estnisk översättning Nya Testament av 1715. Sundsvall, 1892; sellest tõlge: Westling, G. O. F. Vorarbeiten zu der ehstnischen Übersetzung des Neuen Testaments 1715. Eine kirchengeschichtliche Studie. — Rmt.: Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Bd. 49. Neue Folge. Bd. 26. Riga, 1893, 430—454, 518—537.

⁶ Salu, H. Monument tundmatule. — Rmt.: Tuul üle mere. Tampere, 1965, 32—45;

Salu, H. Romantiline Hornung. — Virittäjä, 1949, 107—122.

⁷ Palm, A. Villem Reiman. Tartu, 1935, 56.

⁸ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 725.

alles Villem Reimani uurimusest alates, mitte enne seda. Kordagi pole vaetud Johann Hornungi tõstmist eesti kirikukeele looja seisusse sellest vaatenurgast, et Eduard Ahrensi seisukohad olid esitatud enne Villem Reimani omi. Aga just seda mõistmata on Herbert Salu iseloomustanud Eduard Ahrensi ülistust Johann Hornungi kohta kui tundmatule monumendi püstitamist.⁹

Tänaseks on trükivalgust näinud kaks Forseliuse kirjade ja teiste materjalide allikpublikatsiooni koos uurimusliku osaga ning soliidne hulk uurimusi Forseliusest. Allikpublikatsioon koos käsitlusega on ilmunud Greta Wieselgrenilt «B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar» (Lund, 1943) ja Lembit Andresenilt «Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius» (Tallinn, 1991).

Ühe algpärase uurimuse väärtustamisel ollakse tavapäraselt seisukohal, et selle tähendust ja uudsust saab hinnata viitamissageduse järgi ning selle põhjal, kui tihti kasutavad järgnevad uurijad eelnenut. Nii otsustades saab ettekujutuse üsna kurioossest olukorrast: kõik nagu tunnaksid ja teaksid Villem Reimani suurt osa tolle aja eestlaste kultuuriloo uurimisel, kuid ometi minnakse viitamisel tema töödest mööda, eelistades samade küsimuste ja probleemide esitamisel toetuda hilisematele uurijatele ja käsitlustele. Samuti võib V. Reimani mõtteid ja ajaloolisi ideid leida järgnevate käsitlejate raamatutes ilma ühegi viiteta temale. Kuidas see kõik on võimalikuks saanud?

Ilmselt ei ole see ainult kultuuriloo ja Villem Reimani probleem, vaid levinud laialdasemalt tänapäevagi ajalooteaduses. Põhjus on ulatuslike historiograafiliste uurimuste puudumine. Bengt Gottfried Forseliuse ja Tartu seminari kui ajaloolise nähtuse uurimine algas V. Reimanist. Seda konstateeringut ei ole siiski alati järgitud. Nii ilmus 1992. aastal tunnustust vääriv Ilje Piiri käsitlus «Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli asjus», kus on antud põhjalik ülevaade Bengt Gottfried Forseliuse isiku ning seminariga seotud faktidest.¹⁰ Pealkirjas on küll «historiograafilisi märkmeid», kuid rohkem on lähtutud allikaõpetlikust vaatepunktist: on selgitatud, missugustes allikates on esimesi teateid Forseliusest.

Tuleb tõdeda, et mingi fakti esitamine publitseeritud arhiivimaterjalides või biograafilises teatmeteoses ei ole veel ajaloolise probleemi nägemine ega selle tõstatamine ja käsitlemine. Olgu siinkohal näiteks Kambja pastori Albert Sutori 1734. aasta kirja publitseerimine õigusajaloolase Friedrich Bunge poolt 1845. aastal. Publitseerija ei teinud tolal katsetki ühitada allikas nimetatavat seminari informaatorit Werseliust Bengt Gottfried Forseliusega.¹¹ Ilje Piir aga ei alustanud oma märkmeid mitte Villem Reimanist kui tõelisest Forseliuse uurimise algatajast historiograafilises kontekstis, vaid hoopis biograafilistest ja kronoloogilistest allikatest.¹² Seejuures kirjutas ta mõne fakti esmaavastuse rootslastest uurija Gustav Oskar Frederik Westlingi nimele, kuigi esimesena tõi need faktid ajalookäsitlusse ikkagi Villem Reiman. Ilje Piiri vääratused on tekkinud üldise kultuuriloo historiograafia puudumisest, mitte tahtlikult Reimani alahindamisest.

Kahjuks on Villem Reimani pioneeriosa Forseliuse tegevuse uurimisel tänapäeval teadlikult vähendanud pedagoogikaurija Lembit Andre-

⁹ Salu, H. Monument tundmatule, 107.

¹⁰ Piiri, I. Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse asjus. — Kleio, 1992, 5/6, 16–20.

¹¹ [Bunge, Fr. G. v.] Zwei Actenstücke zur Geschichte des Bauernschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts. — Rmt.: Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Bd. IV. Dorpat. 1845, 105–109.

¹² Piiri, I. Historiograafilisi märkmeid, 16.

sen. Tema 1991. aastal ilmunud allikpublikatsiooni eessõnas on arvatud Forseliuse tegevuse esimesteks valgustajateks kaasaegne kroonik Christian Kelch ning seejärel Johann Friedrich von Recke ja Carl Eduard Napiersky. Samasse ritta on asetatud Villem Reiman märkega: «Reimani peateeneks oli vastava allikmaterjali leidmine ja osaline publitseerimine».¹³ Ometi ei suutnud esimesena nimetatute tööd E. Ahrensit kuidagi juhatada eesti kirjakeele uurimisel ajaloolisele tööle lähemale. Nagu eelnevast tsitaadist näha, ei pea Lembit Andresen Reimani kirjutatut üldsegi iseseisvaks uurimuseks. Oma raamatu ütlis Lembit Andresen tuginevat pikaajalisele uurimistööle. G. Wieselgreni tööd Forseliuse uurimisel on L. Andresen nimetanud tagasihoidlikult lühivormideks koos allikpublikatsioonidega.¹⁴ Analüüsides tegelikke uurimistulemusi, saab mõota Reimani ja Andreseni tööd küll vastupidiselt: Andresen on Reimani kogu uurimuse ära kasutanud oma töö kirjutamisel, ise midagi uut leidmata ja lisamata.

H. Piirimäe ja L. Andresen hindavad V. Reimani uurijatööd teineteisele risti vastukäivatelt positsioonidelt. H. Piirimäe hinnangul ei ole tänapäevaks Villem Reimani uurimusi faktiliselt ja ideeliselt ületatud.¹⁵ Hinnates tänast Forseliuse pärandi uurimise seis, resümeerib ta, et 100 aastat pärast V. Reimani arhiivileide on paljudes küsimustes jäädud samale tasemele; midagi olulist ei olegi lisandunud ning seda just Forseliuse isiku ja seminariga seoses.

Forseliuse puhul ei ole õnnestunud päris kindlaks määrata tema sünniaega, sünnikodu ja isagi küsimus on olnud mõneti problemaatiline. Seminari asjas ei ole teada, kes oli Forseliuse seminari asutaja, kust sai seminar raha, kus on kuninglik ürik seminari avamise kohta ning kuidas üldse oli võimalik selline seminar Liivimaal asutada. Uurijad ei tea, kellele kuulus suur maja nn. Ewerdi aias Tartu eeslinnas, kuhu viidi seminar 1686. aastal, miks sai seminari juhatajaks Bengt Gottfried Forselius ning mis sai seminarist siis, kui Forselius tormisel Läänemerele novembris 1688 uppus. H. Piirimäe ei ole kroonumagasiini arvetest leidnud ühtegi jälge Forseliuse seminarist ega sinna jagatud leivaviljast, millest teadis kirjutada Kambja pastor A. Sutor. Muugi teave Sutori kirjas on tänapäeval ainsa allikana kasutusel seminari kohta.

Ometi ei saa ka L. Andresen senini lahendamata probleemidest üle ega ümber ning siin ilmnebki, et ta on enamiku Villem Reimani mõtteid «ümber töötanud» oma mõteteks. Kui kõrvutada nende töid, on näha, kust L. Andresen on võtnud seminari asutamise rahvusromantilised ideed. Kui V. Reiman pakkus need välja hüpoteesina, siis L. Andreseni töös on neist saanud ajaloolise tõe verstaapostid. Ta ei viita kusagil Reimani tööle.

Järgnevas on näidatud V. Reimani esmaavastaja osa Forseliuse ja seminari käsitlemisel. Lisatud on uusi avastuslikke allikandmeid, mis kinnitavad Reimani oletuste õigsust või täpsustavad Forseliusega seonduvat.

BENGT GOTTFRIED FORSELIUSE NIMEST JA ISAKODUST

Bengt Gottfried Forseliuse nimekuju ja isakodu puhul tõstatas probleemi Reiman ning pööras tähelepanu erinevatele nimevariantidele, kusjuures ta pidas teisi valeks ja Bengt Gottfriedi õigeks.¹⁶ Tõepoolest on allikais ja käsitluis esitatud üsna mitmeid eesnimekombinatsioone. Ilje

¹³ Andresen, L. Kirjamees ja rahvalgustaja B. G. Forselius. Tallinn, 1991, 7.

¹⁴ Samas.

¹⁵ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 726–731.

¹⁶ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 10.

Piir loetleb Forseliuse eesnime nn. valevariante, nagu Bengt Johannes, Bengt Johann ja Johann Gottfried ning arvab, et Bengt Gottfried Forseliuse õige nimevariandi tõi uuesti käibele rootsi uurija G. O. F. Westling 200 aastat peale seda, kui 1695. aastal ilmunud Christian Kelchi kroonikas oli kirjas Bengt Gottfried.¹⁷ Selle prioriteedi au andmine Westlingile ei vasta ajaloolisele tõele. Tegelikult alustas V. Reiman Forseliuse uurimist 1889. aastal. 1890. aasta suvel oli ta Tallinnas Toompeal konsistooriumi arhiivis, kust leidiski kirjad, mille allkirjas oli nimekuju Bengt Gottfried. Ka oma 1895. aastal trükitud Forseliuse-uurimuses määras V. Reiman otseselt: «Tallinna konsistooriumis leidsime juba suvel 1890 kaks kirja ja kirjade all õige nime — Bengt Gottfried.»¹⁸ 9. septembril 1890 tegi V. Reiman ettekande Bengt Gottfried Forseliusest kohaliku karskusseltsi koosolekul. 3. jaanuaril 1891 Eesti Kirjameeste Seltsis peetud ettekande puhul on 8. jaanuaril «Postimehes» mustvalgel kirjutatud, et Reiman rääkis Bengt Gottfried Forseliusest.¹⁹ G. O. F. Westling tuli Rootsi Vitterhets-Akadeemia stipendiaadina Eestimaale alles 1891. aasta suvel, mil ta samuti töötas konsistooriumi arhiivis. Juba 1892. aasta lõpul avaldas ta uurimuse eestikeelse Piibli tõlkimisloost. Selles oli kasutatud ka Forseliuse kirju.²⁰ V. Reimani uurimus jõudis trükki 1895. aastal märkusega, et seda on alustatud aastal 1889.²¹

Teisalt ollakse tänapäeval ikkagi V. Reimani arvamuste kütkes mõeldes, et nimevariandid Bengt Johann või Bengt Johannes on valed. Siit peaks edasi minema ja nentima, et tegelikult ei teata kuigi palju tollasest nimekandmistraditsioonist. Kui üldist perekonnanimesüsteemi veel ei olnud, oli üsna tavaline, et teise nimena kasutati isa eesnime koos sõnaga «poeg». Mis need Johannsonid või Jürissonid muud tänapäeval on, kui tollase nimekandmistraditsiooni kajastajad? Sellisel juhul viitavad variandid Johannese nimega Bengti isanimele. Sageli pandi inimesele tollal kaks või enam eesnime. Üldjuhul esitleti end ametlikes dokumentides esimese eesnime ja isanime järgi. Olgu siinkohal näiteks Johann Forselius juuniori nimi. Ise ta kasutas allkirjana varianti Johann Georg Forselius, kuid 1665. aasta juulis immatrikuleeriti ta Uppsala ülikooli kui magister Johannes Johanni Forselius (*Reval-Livonus, Rostochij promotus juravit*).²² Mitte sugugi alati ei ole esimest nime kasutatud põhinimena. Olgu siinkohal näiteks Johann Ernst Glück, keda enim tuntakse Ernst Glücki nime all.²³ See analoogia põhjendaks nimekuju Johann Gottfried.

Villem Reiman kirjutas üsna veendunult Bengtist kui Harju-Madise pastori Johann Haquinus Forseliuse pojast. Sealjuures toetus ta Eestimaa konsistooriumi arhiivi leidudele, nagu Bengt Gottfried Forseliuse kirjadele ja Harju-Madise pastori Herlinuse kirjale 21. juunist 1688, kus

¹⁷ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 16. Pärís õige Ilje Piiri väide ei ole, sest Napiersky pööras samuti tähelepanu Kelchi kroonika nimekujule — Bengt Gottfried Forselius.

¹⁸ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 10.

¹⁹ Postimees, 1891, 8. jaan.

²⁰ Cederberg, A.-R. Dr. Gustav Oskar Fredrik Westling. 1. Dez. 1850 — 11. Jan. 1926. — Rmt.: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926. Dorpat, 1927, 140.

²¹ Vaevall et pärís ilma tagamõtteta kirjutas V. Reiman oma Forseliuse-uurimuse ees, et tema alustas vastavat uurimisteemat 1889. aastal. Ilmselt ei olnud Reimanil teadmata Westlingi paremad avaldamisvõimalused Rootsis. Sellega püüdis V. Reiman tagada oma prioriteeti tulevaste põlvkondade uurijate ees.

²² Andersson, A., Carlsson, A. B., Sandström, J. (koost.). Uppsala Universitets Matrikel på uppdrag af universitetets rektor upgifwen. Bd. I. 1595—1700. Uppsala, 1900—1911, 186.

²³ Kõikjal ajalookirjanduses tuntakse nimepidi Ernst Glücki, kuid Liivimaa pastõrite leksikon annab nimekuju Johann Ernst Glück (*Ottow, M., Lenz, W.* (koost.): Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln; Wien, 1977, 240).

viimane on nimetanud Bengti *Schwager* (naisevend). «Sest on magister Johann Forselius tema isa, siis on Risti õpetaja Gabriel Gabrielsohn Herlinus tema õmees ja tema isa järeltulija Risti õpetaja ametis.»²⁴

I. Piir annab selle seose esmaavastaja au jällegi G. O. F. Westlingile ning lisab, et sama seisukohta väljendas paar aastat hiljem ka V. Reiman eesti keeles, kuid allikale viitamata.²⁵ Nagu eespool käsitletud, oli kõikide seoste avastaja ikkagi Villem Reiman ning ei pea paika Ilje Piiri väide, et Reiman mainis seda sugulussidet allikale viitamata. Helmut Piirimäe osundab Herlinuse ja Forseliuse sugulussideme kajastajana hoopis Greta Wieselgrenile.²⁶

Samas pööras V. Reiman tähelepanu, et Harju-Madise arvamisele Bengti koduks oli «vastu põiki üks teine tunnistus. Thor Helle grammatika eeskõnes, mis Eberhard Gutsleff 1732 trükki andis, on selge sõnaga öeldud, meie Forselius olla Põltsamaa õpetaja Andrease poeg.»²⁷ Nimetatud variandi tekkepõhjusena tõstata Helmut Piirimäe täiesti õigustatult uuesti probleemi Forseliuste pere laste suure vanusevahe kohta — ligikaudu 25 aastat.²⁸ Vanusevahet arvestades sobiks Johann Forseliuse vanem poeg Andreas Forselius, Põltsamaa pastor ja Viljandimaa praost, tõepoolest enam Bengtile isaks kui vennaks (Andrease sünniaeg 1637, Bengtil 1660). Nii ongi Johann Friedrich von Recke ja Carl Eduard Napiersky Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa kirjanike ja teadlaste leksikonis kirjutas, et arvatavasti on Bengt Põltsamaa pastori Andrease poeg ning sündinud Põltsamaal.²⁹ Leksikoni autorid viitavad teabe allikana 1732. aastal ilmunud Anton Thor Helle grammatika eessõnale. Villem Reiman usaldas Recke ja Napiersky teadet ning arvas, et nii oligi eessõnas kirjutas. Ise ta E. Gutsleffi tekstiga tuttav ei olnud. See järeldub tema poolt kirjapandu ja nimetatud eessõna võrdlusest.³⁰ Helmut Piirimäe omakorda uskus Reimanit, tutvumata ise Gutsleffi tekstiga ning kirjutas Reimanile toetudes, et seega ei vasta 1732. aastal Eberhard Gutsleff juuniori kirjutatud eessõnas leiduvad andmed tõele. Samas imestas H. Piirimäe, «kuidas eesti keelest huvituvate kultuuritegelaste kitsas ringis ei olnud 1730. aastatel Bengt Gottfried Forseliuse mälestus enam elav, sest Thor Helle grammatika eessõnas on kirjutas, et B. G. Forselius oli Andreas Forseliuse poeg».³¹

Ometi ei ole 1732. aastal kirjapandus nimetatud Bengti Andreas Forseliuse pojaks nii üheselt kui Recke ja Napiersky leksikonis. Gutsleffi eessõnas Thor Helle grammatikale on selgitatud 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi eessõnas kirjutatud: «Selles eessõnas mõeldakse Johannes Forseliust, Põltsamaa Kolga-Jaani pastoriks olnut. Selle isa oli Andreas Forselius, Põltsamaa pastor ja praost. Selle vend oli Bengt Johann Forselius, *Candidatus Theologiae*.»³² Lugeses Gutsleffi eessõna veel kord tähelepanelikult, tuleb tõdeda, et raskepäraselt kirjapandud tekst on mitmeti mõistetav. Gutsleff andis grammatika sissejuhatuses ülevaate eestikeelse kirjasõna arenguloost. Tema eesmärk oli täpsustada Forseliuste kohta käivaid andmeid, mis juhtusid unustusehõlmas segi minema. Esimesena nimetas ta 1687. aastal Pilistvere piiblikonverentsist

²⁴ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 10.

²⁵ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 17.

²⁶ Piirimäe, H. The cultural interconnections, 322, 332.

²⁷ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 11.

²⁸ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 726.

²⁹ Recke, J. Fr. v., Napiersky, C. E. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten — Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 1. Mitau, 1827, 596.

³⁰ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 11.

³¹ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 726; Piirimäe, H. The cultural interconnections, 322. Piirimäe viide ongi otseselt Reimanile, Piir ei ole seda aga tähele pannud.

³² Gutsleff, E. Vorrede: Kurzgefasste Anweisung zur ehstnischen Sprache von Anton Thor Helle. Reval, 1732, 28.

osa võtnud Johannes Forseliust kui Põltsamaa pastori Andreas Forseliuse poega. Ilmselt kiputi teda segi ajama oma vanaisa, Harju-Madise pastori Johannesega, kes aga piiblikonverentsi ajaks oli juba mõnda aega manalamees (suri 1684. aasta algul). Teine seletus puudutas Bengt Johann Forseliust. Recke ja Napiersky on teksti tõlgendamisel välja lugenud, et Bengt Johanni on nimetatud Johannes Forseliuse vennaks. Samas ei ole loogiliselt arutledes erilist mõtet selgitada tundmatut tundmatu kaudu. Seega ei täpsustanud Gutsleff Bengti ise selgitust vajanud Johannese järgi, vaid enamtuntud praost Andreas Forseliuse järgi, keda on nimetatud just Bengti vennaks. Bengti eesnime puhul teise nimena kasutatud Johann peaks aga viitama tema isa nimele.

FORSELIUSTE PERE EESTIMAAL

Siiani on selgusetu, millal Johann Haquinus Forselius Eestimaale tuli, millal perekonna asutas, mitu last perekonnas oli ning kas ta oli abiellunud ka teist korda. Kui Villem Reiman arvas Bengt Gottfried Forseliuse isakoduks Harju-Madise kihelkonna pastori Johannes Haquinus Forseliuse perekonna, siis emast ei olnud tollal mingeid teateid. Nagu juba ka Villem Reiman mainis, hävisid 1785. aastal pastoraadi põlemisel kõik kirikuraamatud.³³ Nii ei ole ühelgi uurijal olnud võimalik nende abi kasutada.

Johann Haquinus Forseliuse Eestimaale tuleku kohta on Villem Reiman märkinud, et enne 1641. aastat oli ta töötanud Tallinnas. Lähematest pereliikmetest on ta juttu teinud Bengti kõrval Gabriel Herlinusest kui Bengti õemehest, Andreas Forseliusest kui Bengti vanemast vennast ning Reiner Brockmannist kui Bengti teisest õemehest. Tegelikult ei ole Greta Wieselgren, Lembit Andresen, Ilje Piir ega Helmut Piirimäe lisandud pere laste koosseisu ühtegi uut liiget.

Siinse artikli autoril on võimalik tuua täiesti uusi andmeid. Siiani on käibel ebaõige versioon Johann Haquinus Forseliuse tuleku kohta Eestimaale — 1636. aastal Tartu ülikooli astudes oli ta siinmail kohaotsija (I. Piir — Tartusse tuli ta õppima Rootsist Uppsala ülikoolist³⁴; H. Piirimäe, A. Tering, L. Andresen — oli siinmail kohaotsija³⁵). Tegelikult kinnitas kuninganna Kristiina Johann Haquinuse (Westlingil rootsipäraselt Jonas Haquinuse), kes oli tegutsenud Helsingis. Tallinna Toomkooli koolmeistriks-juhatajaks 1634. aasta detsembris.³⁶ Et perekonnanime Kristiina määramiskirjas ei ole, siis pole kindel, kas on tegemist ühesama isikuga. Kui varem võis veel kahtlusi tekitada Jonas Haquinuse ja Johannes Haquinuse ühele isikule kokkuvuimine, siis Arvo Teringu poolt tsiteeritud piiskop Joachim Jheringi kiri 1638. aastast kantseleikolleegiumi eesistujale Axel Oxenstiernale, soovitamaks J. Forseliust vabanevale Kadrina pastori kohale, sisaldab kõiki siduvaid fakte.³⁷

³³ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 10.

³⁴ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 17.

³⁵ H. Piirimäe on arvamusel, et ilmselt õppis Johann Haquinus Forselius kuni Tartusse tulekuni Uppsalas (Piirimäe, H. The cultural interconnections, 322). L. Andresen esitas Forseliuse tuleku Eestimaale järgnevalt: Johann Haquinus tuli esmalt Academia Gustavianasse 5. septembril 1636. Aasta hiljem lõpetas õppeasutuse magistrina ja leidis töökoha Tallinnas. Esimest korda on rääkinud temast kui rektorist piiskop J. Jhering 1. septembril 1638. Johann Forselius on ka ise hiljem märkinud, et ta on andnud Toomkoolis õpetust 1639. aasta augustist 16. aprillini 1641. (Andresen, L. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, 9.)

³⁶ Rootsi Riigiarhiiv Stockholmis (RRS). Riigiregistratuur. 18. detsember 1634: Skolemästare Fullmacht för Johanne Haquini att vara skolmästare i Råfle.

³⁷ Tering, A. Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. — Keel ja Kirjandus, 1992, 8, 463.

Mõlemal juhul — Kristiina määramiskirjas ja piiskop Jheringi kirjas — iseloomustati Johannes Forseliust kui andekat ja intelligentset meest, kes oli töötanud Helsingis ja piiskopi kirja järgi ka Tallinna koolis. Piiskop on lisanud, et J. Forselius valdas ka saksa ja eesti keelt. Seega tuli Johann Haquinus Forselius Eestimaale 1634. aasta lõpul Helsingist, olles eelnevalt õppinud Uppsala ülikoolis aastail 1626—1629.³⁸ Tallinnas töötades õppis ta mõne aastaga ära eesti keele.

Millal Johann Haquinus Forselius perekonna asutas, ei ole täpselt teada. See võis toimuda juba Helsingis või Tallinnas 1634. aastal. Uppsala ülikooli raamatukogus säilinud poeg Andreas Forseliuse matuse-trükiselt saab teada, et 1678. aastal elasid nii isa kui ka ema Anna Andrease tütar Falck.³⁹ Perre on uurijad tavaliselt arvanud neli last. Bengt Gottfriedi kõrval teatakse vanemat poega Andreast (1637—1678), kes abiellus 1661. aastal Reiner Brockmanni tütre Anna Katariinaga ning oli Põltsamaa pastor ja Viljandimaa praost. Tütarest on teada nii Sophia, kes abiellus omakorda noore Reiner Brockmanniga 1666. aastal, kui ka Ingrid, kes abiellus 1673. aastal Harju-Risti pastori Gabriel Herliniga. Aivar Põldvee on lisanud uute arhiivileidude alusel perre veel kaks last: Caroluse, kes peale Johann Forseliuse surma 1684. aastal pärandusasju korraldas, ning tütre, kes abiellus Toomkiriku rootsi koguduse pastori Abraham Ruthiga.⁴⁰ Ka siinkirjutaja on arhiivimaterjalides kohanud andmeid nende mõlema kohta.

Ometi on tegutsenud Tallinnas 1650. aastate teisest poolest alates veel üks Johann Forselius, kellele on pööratud tähelepanu Liivi Aarma lühiartiklis.⁴¹ Teda on maininud ka Hugo Richard Paucker oma 1848. aastal ilmunud Eestimaa pastorite leksikonis. Paucker hoiatas, et seda Johann Forseliust ei tohi segi ajada Harju-Madise pastoriga, vaid et tema ordineeriti 1659. aastal Tallinna Toomkiriku juurde diakoniks ja Kaarli kabeli eesti-soome pastoriks ning ta suri juba 1665. aastal.⁴² H. R. Paucker ise ei teadnud kahe Johanni omavahelistest sugulussidemetest midagi, nagu ka Arno-Rafael Cederberg, kes arvas noorema Johann Forseliuse Soomest tulnuks.⁴³ Käesoleva autor oletas selle Johanni tookord Johann Haquinuse pojaks ning arvas, et seoses Bengt Gottfried Forseliuse sünniaastaga (u. 1660) sobiks noor Johann Forselius rohkem Bengtile isaks kui vana Harju-Madise pastor. Kirjutisele

³⁸ Liden, J. H. *Catalogus disputationum. Disputationes Upsalienses.* Uppsala, 1778, 110.

³⁹ Traur-Gedichte über das seelige Ableben (des Weyland Wol ehrwürdigen) Gross Achtbarten Herrn Hu. Andreae Forselii, Auff Oberpahlen ins 17. Jahr treuweisenen Pastoris, auch wolbetrauten Praepositi, des Dorpatischen (disseits der Embe) gelegenen Districts, Dessen entseelter Körper (Anno 1678. am 21. Febr. zu Reval in der Haupt-Kirchen St. Olai, mit Christlichen Leich-Ceremonien, bey ansehlicher un Volkreicher Versammlung beygesetzt ward) zu letzten Ehren aufgesetzt Von Königlichlichen Revalschen Gymnasio. Reval, [1678], 4.

⁴⁰ I. Piir kirjutab, et Johann Forseliusel oli vähemalt neli last (Piir, I. *Historiograafilisi märkmeid*, 17). L. Andresen mainis, et pere suurus pole täpselt teada, kindlad on vanem vend Andreas ning kaks õde (Andresen, L. *Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius*, 10). A. Põldvee arvas, et põhjalikum arhiiviallikate uurimine võimaldaks saada senisest täpsema pildi ka Forseliuse perekonnast. Bengt Gottfriedil oli vähemalt kolm õde ja kaks venda. Võimalik, et viimaste hulka tuleks arvata ka Tallinna Kaarli kiriku õpetajaks olnud Johannes Forselius (Põldvee, A. *Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus.* — Keel ja Kirjandus, 1992, 7, 443).

⁴¹ Aarma, L. Lisandusi Bengt Gottfried Forseliuse eluloole. — *Õpetajate Leht*, 1989, 8. juuli.

⁴² Paucker, H. R. *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit und Reihenfolge.* Reval, 1849, 80.

⁴³ Cederberg, A.-R. *Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561:n jälkeen.* — Suomen sukututkimusseuran vuosikirja. XXI. Helsinki, 1937, 138.

vastas A. Põldvee⁴⁴, nimetades seda versiooni valejälgedele sattumiseks ning samanimelist Johann Forseliust ei lisanud ta kindlalt Forseliuse pere laste hulka ka oma 1992. aastal ilmunud artiklis.

Varasemad uurijad, nagu H. Piirimäe on püüdnud vendade Andrease ja Bengti teadaolevat suurt vanusevahet põhjendada Johann Forselius seeniori teistkordse abiellumisega.⁴⁵ Ometi ei ole Johannes Haquinus teist korda abiellunud, nagu oletas H. Piirimäe, sest 1678. aastal Oleviste kirikus poeg Andrease matustel on kohal olnud just ema Anna Falck, kuna isa nõrkuse ja haiguse tõttu ei saanud Harju-Madisel Tallinna tulla.⁴⁶

Uute arhiiviallikate alusel on selgunud, et siiani on puudunud andmed Forseliuse pere vanemate laste kohta — tütar Anna (?) kohta, kes abiellus Rakvere pastori Gottfried Hornungiga⁴⁷, ning poeg Johann Georgi kohta, kes abiellus Helena Vogeliga⁴⁸. 1665. aastal jäid viimasest abielust maha lapsed, nii et Johann Forselius juuniori lesk on palunud rahalist toetust oma orvuks jäänud lastele.⁴⁹ Kas mõne orvuks jäänud lastest võis enda kasvatada võtta ka Harju-Madise pastor, on teadmata. Enamikul juhtudel on noorimat lastest, Bengti alati kõikjal Harju-Madise vana pastori pojaks hüütud ning ise on Bengt Andrease lesele pühendatud mälestusluuletuses end samuti Andrease vennaks nimetanud.⁵⁰ Vello Helgi pikaajaline uurijakogemus on näidanud, et tihti võeti kasulapsed täieõiguslikeks pereliikmeteks — nad nimetasid oma kasuvanemaid isaks ja emaks, kasuveni ja -õdesid vendadeks ja õdedeks. Orbe oli tollal üsna palju, aga neid võeti sel kombel perekonna hoolduse alla. (V. Helgi kiri autorile 24. novembril 1993.) Nii jääb siiski võimalus, et Bengt Gottfried on noorelt surnud Johann Georg Forseliuse poeg, kelle võttis kasulapseks tema oma vanaisa, Harju-Madise pastor Johann Haquinus Forselius.

Ühtegi teadet ei ole siiani leidunud ajalookirjanduses vanimast tütrest, ilmselt ema eesnimelise Annast, kes ei ole keegi muu kui vendade Johann ja Andreas Hornungi ema. Seda viimast fakti ei teadnud Villem Reiman lõpuni kokku siduda, kuigi tema on tänaseks unustatud teabekatke selle sajandi algul arhiiviallikaist päevavalgele toonud. Nimelt kirjutas Villem Reiman, et Johann Hornungi eesti keel pärineb Harju-Madise kirikumõisast: «... tema [s. o. J. Hornung] iseäralistel oludel isakojas Harju-Madise kirikumõisas juba täiesti eesti keele ära õppis ja pooliti seda kui emakeelt kõneles.»⁵¹ Forseliuste ja Hornungite perekondlikest sidemetest ei olnud andmeid ka Vello Helgil, kes huvitavas ülevaates tõi teisi uudseid andmeid.⁵² Ja nii võib väita, et Bengti õdede-vendade arv oli tunduvalt suurem, kui seda teadis omal ajal Villem Reiman ning teavad tänased Forseliuse-uurijad.

⁴⁴ Põldvee, A. Täpsustus Bengt Gottfried Forseliuse sünnipära asjus. — Opetajate Leht, 1989, 18. nov.

⁴⁵ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 727.

⁴⁶ Traur-Gedichte über das seelige Ableben, 4.

⁴⁷ Uute arhiiviallikate andmetel on Johann Haquinus Forselius kutsunud Gottfried Hornungit oma väimeespojaks ja Gottfried Hornung vanahärra Forseliust oma äiaks (Tallinna Linnaarhiiv, f. 234/Tallinna Magistraat. B.i.106, 1. 4).

⁴⁸ Ottow, M., Lenz, W. (koost.). Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, 201.

⁴⁹ RRS. Magnus Gabriel De la Gardie arhiiv. Prästers brev.

⁵⁰ Forselius, B. G. An die hinterbliebene Frau Wittbe. — Rmt.: Christliches Sterb- und Denckmahl/ WohlEhrewürdigen GrossAchtbaren und HochWohlgelehrten Herrn Hn. ANDREAE FORSELIO. Auffgerichtet den Nachfolgenden Schwägerlichen Freunden. Christoff Brendeken, Reval, [1678], 5.

⁵¹ Reiman, V. Kodumaa haridusloost. Varjupildid Juhan Hornungi elust. — Postimees, 1902, 20. det.

⁵² Helk, V. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. — Tulumuld, 1992, 1, 51–53.

FORSELIUSE SEMINAR

Forseliuse seminari küsimuse lahendas Villem Reiman järgmiselt: «...rahvakoolid olid viletsal järjel ning Rootsi valitsuse lõpul hakkas asi korraga liikuma ja edenema — kindralsuperintendendi J. Fischeri nõudmise ja vaevanägemise peale võttis riigivalitsus koolimaa ja palga mure enese peale, Forselius hakkas koolmeistreid ette valmistama ja kohaseid kooliraamatuid kirjutama...» ja «...nii tärkas Forseliusel peas mõte pärast ülikoolist kojutulemist seminar asutada, kus edaspidi koolmeistreid kasvatada ja koolitada. Asupaigaks valis Forselius Tartu linna, Tartu Maarja koguduse peal olid siis Rootsi mees Tomptelius ja Chilian Rauschert, kellest viimasest sai Forseliuse südi toetaja...»⁵³ L. Andresen on esitanud sama kontseptsiooni, kuid märgatavalt suurekaalulisemalt, tuues teisigi väiteid selle toetuseks, kuid ilma ühegi allikaviiteta. V. Reimani oletustest on saanud ajalooline tegelikkus — Forselius nägi rahva halba olukorda, tahtis rakendada J. A. Komensky ideid praktikasse ja tegi seda ainukesena Liivimaal, sest J. E. Glück ei rajanud oma tegevusega alust Lätimaa rahvaõpetusele. Forselius ei sõltunud oma töös otseselt ei rüütelkonnast ega kirikujuhtidest.⁵⁴ L. Andreseni käsitluse järgi asutati seminar nagu õhku: sõltumatult kirikust ja Rootsi valitsusest. Samas seob L. Andresen Tartu seminari avamise J. Fischeri 1684. aasta reisiga Stockholmi⁵⁵, kus too oli kuninga juures teatavasti koos J. E. Glückiga. Nii et seminari avamise küsimuse puhul sobiks toodud fakt enam Läti alaga seonduvalt.⁵⁶ L. Andresen kirjutab: «Forselius, mõni aasta üle kahekümne noormees, pühendas kogu oma jõu tulevaste koolmeistrite seminari loomisele. Forselius ise pidi hankima seminari ruumid, korraldama laste toitlustamist, kindlaks määrama tulevaste õpetajate õigused ja palga. Seminari õppekava pidi olema tunduvalt ulatuslikum, kui seda kirik ette nägi, ehkki pearõhk asetati usuõpetusele.»⁵⁷ Villem Reiman kirjutas seminari õpetusest märkega, et seminari tunniplaani ei ole küll teada, aga umbkaudu, teiste allikate järgi, võis selle ulatusest ettekujutuse saada.⁵⁸ Lembit Andresen esitab Villem Reimani oletused tegelikkuses olnuna, kuigi tal ei ole neile kinnitust ühestki algallikast. Ka Ilje Piir ei ole saanud viidata ühelegi Lembit Andreseni leitud uuele Forseliuse-allikale.⁵⁹

Tänaseks päevaks ei ole päevavalgele tulnud ühtegi uut allikmaterjali, mida poleks kasutanud Villem Reiman. Tema viitas Kambja pastori Albert Sutori 1734. aasta kirjale, kus kaitsti Kambja köster-koolmeistrit mõisaomaniku rünnakute eest. Viimane tahtis saada oma koolitatud «pärisorja» tagasi. Nimetatud dokumendist selgub, et 1684. aastal oli Rootsi kuningas Karl XI andnud korralduse sisse seada igati kasulik köstrite ja koolmeistrite seminar mitteraksa noorsoole. Kool asus esialgu Piiskopimõisas (Tartu lähedal), seejärel ühes suures Tartu all-linna majas, mille asukohta Ewerdi aiaks nimetati. Umbes 160 last sai nelja aasta jooksul siin õpetust ja seminar sai ülalpidamist Tartu kroonumagasinist. Tookordset õpetajat, mitteraksa noorsoo informaatorit hüüti Werselius.⁶⁰

Helmut Piirimäe on püüdnud otsida seminari eksistentsi reaalseid võimalusi. Kui Lembit Andresen kirjutab, et reaalne seminari mõtte algataja ja asutaja on olnud Forselius, siis Helmut Piirimäe on asetanud selle kahtluse alla. Siinkirjutaja arvates ei saanud initsiatiiv tulla

⁵³ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 27.

⁵⁴ Andresen, L. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, 16.

⁵⁵ Samas.

⁵⁶ Probst Ernst Glück. — Inland, 1855, 39, 50.

⁵⁷ Andresen, L. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, 17.

⁵⁸ Reiman, V. Bengt Gottfried Forselius, 28.

⁵⁹ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 19—20.

⁶⁰ [Bunge, Fr. G. v.] Zwei Actenstücke zur Geschichte des Bauernschulwesens, 106.

ka kuningas Karl XI-lt. Sellisel juhul oleks pidanud igas provintsis asutatama seesugune seminar. Ei ole loogiline, et kuningas vaid Liivimaal ja ainult eestlaste hariduse ja harimise eest hea seisis. Seminari asutajana võib kõne alla tulla üksnes Liivimaa tollaegne kindralsuperintendent Johann Fischer, kes rajas Liivimaa uue haridussüsteemi. Senini on uurijad tollaegseid erisuguseid koole üksteisest lahus vaadelnud ning läti ja eesti omi üksteisele vastandanud. Ka pole 17. sajandi viimase veerandi rahvaharidust nähtud kui ühtset süsteemi, kus oli kindel koht riigi- ja sõjaväeametkonna laste koolitamisel, samuti rahvakoolidel mittedaksa talupoegadele, ja seda nii Eesti- kui ka Lätimaal. Olgu siin näitena toodud arvamus, et vaevalt Forseliuse seminari asutamisel on mingi seos Johann Ernst Glückiga, kes köstrite ja koolmeistrite harimisega Läti alal Alüksnes (Marienburgis) 1683. aastal algust tegi.⁶¹

Johann Fischer alustas kirikuorganisatsiooni ümberkorraldamise kõrval ka energilist koolielu korraldamist koolide sisseseadmisega kõigile elanikkonna kihtidele, esmajoones madalamatele ja vaesematele. Liivimaa Konsisiooriumi fondis on säilinud tema visandatud kava «Programma wegen Aufrichtung der Schulen».⁶² Seesama programm on olnud aluseks kuninga resolutsioonile 4. augustist 1675 Liivimaa kiriku- ja koolielu ümberkorraldamise kohta.⁶³ Siit nähtub, et mitte Karl XI ei alustanud reforme Liivimaal (nii võib lugeda tänapäevastest ajalookäsitlustest), vaid Johann Fischeri ideed realiseerusid kuninglike resolutsioonide kaudu. Nii toimus see tema kindralsuperintendentiks olemise 25 aasta jooksul.

1675. aasta 4. augusti resolutsiooniga kinnitas kuningas Liivimaa ülemkirikukomisjoni koosseisus maanõunik Gustaf von Mengden, kindralsuperintendent Johann Fischer, ülemkonsisiooriumi assessor Theodor von Dunte ja ülemkonsisiooriumi ilmalik direktor Friedrich von Plater. Ülemkirikukomisjoni ülesandeks pidi saama kirikuelu ümberkorraldamine ja koolide sisseseadmine (§ 1). Paragrahvis 3 on kirjas otsus asutada noorsoo kristlikus vaimus kasvatamiseks Riia lütseum nii aadlike kui ka teiste «ausate» inimeste lastele, kes võivad pärast kooli lõpetamist minna vaimulikesse ja ilmalikesse ametitesse. Kooli subsiidium aastaks oli 1500 riigitaalrit. Paragrahvis 4 kinnitati, et kuninga seaduse kohaselt tuleb pool admiraliteedilt ja litsendist (meretollist) laekuvast vaesterahast kasutada vaeste soldatilaste ja teiste vaese rahva laste ülalpidamiseks vaestekoolides ning neile õpperaamatute hankimiseks. G. Wieselgren on märkinud, et samas resolutsioonis on juba juttu ka köstrite ja koolmeistrite tulevast ettevalmistamisest loodavates vaestekoolides. Teda on tsiteerinud H. Piirimäe⁶⁴, kuid peab tõdema, et sellist teksti siiski resolutsioon ei sisalda.

25. detsembril 1675 avas pidulikult oma ukсед Riia lütseum, nn.

⁶¹ L. Andresen kirjutab, et üldse oli J. E. Glück rohkem keelemees ja tõlkija ning tema avatud kolmest koolist võrsunud kasvandikud ei rajanud veel alust Lätimaa rahvaõpetusele (Andresen, L. Kirjamees ja rahvaalgustaja, 16). Kuni viimase ajani jagas seda arvamust ka H. Piirimäe, kes kirjutab: «Vähem usutav on, et Forselius sai mõjutusi Liivimaa Läti ala kultuuritegelaselt praost J. E. Glückilt... E. Glückil oli ainult kolm õpilast ja 1692. aastaks oli asutatud ka ainult kolm kooli.» (Piirimäe, H. Bengt Gottfried Forselius oma ajastus. — Rmt.: 300 aastat pedagoogika-haridust Eestis. Teeside kogumik. Tallinn, 1984, 15.) Oma viimases avaldatud töös on H. Piirimäe kasutanud läti kooliajaloolase A. Salminsi uurimusi, millest ilmneb, et Glücki koolitegevusel oli peaaegu niisama suur tähtsus kui Forseliuse omal (Piirimäe, H. The cultural interconnections, 326).

⁶² RRS, Livonica II:143.

⁶³ RRS, Riigiregistratuur, 4. august 1675.

⁶⁴ Piirimäe, H. The cultural interconnections, 327.

Schola Carolina.⁶⁵ Kõik lütseumi nagu teistegi samaaegselt avatud kroonukoolide õpetajad olid ametlikult riigiteenistujad ja said oma palga nn. kroonukapitalilt. Koolid avati kõigi alamkonsistoriumide piirkonnas. Riias tegutses ladina kooli kõrval kaks kroonugarnisonikooli — üks Daugavgrīvas (Neumündes), teine Riias garnisonikabeli juures.⁶⁶ Koknese alamkonsistoriumi juures avati samuti kroonukool, Pärnus asus kool garnisoni juures ja Tartu alamkonsistoriumi juures töötas Tartu kroonukool ehk rootsi kool, mille oli asutanud tolleaegne Liivimaa kirikujuht Johan Stalenus 1649. aastal. Tartu kooli tegevus katkes venelaste sissetungiga Liivimaale 1656 ning algas uuesti 1672. aastal. 1675. aasta 4. augusti resolutsioonis on kirjas, et Tartu koolile ja selle õpetajatele tuleb Tartu Õuekohtule laekuvatest trahvirahadest maja ehitada. Samadest summadest peab ka Riia ladina kooli õpetajatele elamu ehitatama (§ 5). Maakoolide asutamisest siiski veel juttu ei olnud, ent nõuti, et maapäev ja pastorid peavad hoolitsema talupoegade kristliku informeerimise eest (§ 2 ja § 6).

Järgnevatel aastatel asutati koole ka talurahvale ja mittesakslastest linnaelanike lastele. Esialgu on see jälgitav rohkem Riias ja Liivimaa Läti osas. Lätikeelsed kirikukoolid olid varem Riias Püha Jaani koguduse (16. sajandi lõpust) ja Püha Gertrudi koguduse juures (avatud 1630. aastatel). 17. sajandi viimasel veerandil oli Riias kümme lätikeelset kooli.⁶⁷ Koole tekkis ka maale. 4. märtsil 1681 kirjutas Johann Fischer, et tema ei ole leidnud maal ainustki tublit kooli, mis oleks töötanud enne tema tulekut Liivimaale 1673. aastal. Konsistoriumi protokollides ei olevat «moskvalase riiust» (Vene-Rootsi sõjast 1656—1657) saadik ühtegi tähte, mis kõneleks koolide asutamisest.⁶⁸ 1683. aasta 20. septembril märkis J. Fischer, et koolide arv kasvas iga päevaga ja mitte ainult linnades, vaid ka maal tekkisid talupoegadele mõeldud koolid. Nende abil suurenes religiooni ja kristluse kaudu truualamlikkus kuningale.⁶⁹

Kuningale saabus aga kaebus ning kuningas oli rahulolematu Fischeri kätte laekuva poole vaesteraha pärast. Vastavalt 1675. aasta 4. augusti otsusele oli see summa 300 hõbetaalrit aastas. 20. septembril 1683 esitas Johann Fischer selle laekumise kohta aruande.⁷⁰ Ajavahemikul 1675—1683, seega umbes üheksa aasta jooksul oli saadud 2856 riigitaalrit. J. Fischer kirjutas kuningale, et nimetatud raha on kasutatud noorsoo õpetamiseks olenemata õppurite rahvusest. Ta palus mitte muuta koolidele jagatavat vaesteraha käsitleva resolutsiooni sõnastust ja mitte nõustuda katsetega seda raha vähendada, sest selle abil on suure vaeva ja hoolega avatud koolid, kus aruande tegemise hetkel (1683. aastal) Jumala auks umbes 100 nii rootsi, saksa, soome kui ka mittesaksa soost last üheskoos õpetust ja Jumala tundmist (*Gottes Erkäntnis erbaut*) said. Samas kirjutas teatas J. Fischer, et osa sellest rahast on kavas kulutada maarahva koolmeistrite koolitamiseks. Alles nüüd on sõnaselgelt tegemist koolmeistrite väljaõpetamisega mittesakslastele, s. o. lätlastele ja eestlastele. Nii alustaski 1683. aasta sügisel koolmeistrite koolitamist Alüksnes Johann Ernst Glück. Läti ning balti-

⁶⁵ **Bienemann, Fr. jun.** Die Matrikel des Rigaschen Lyceums, 1675—1709. — Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1901. Mitau, 1902, 161.

⁶⁶ Kahest kroonugarnisonikoolist on kirjutatud: *J. Fischer hatte der armen Jugend in der beyden Frey-Garnisonenschulen, auch in dem Luceum zu Riga umsonst und ohne Entgelt wie auch den im platten Lande befindlichen Armen ausgetheilt wurde.* (Tetsch, L. Curländische Kirchen-Geschichte. Drittel Theil. Leipzig; Königsberg, 1769, 110.)

⁶⁷ Feodala Riga. Riga, 1978, 300.

⁶⁸ RRS. Livonica II:143. J. Fischeri kiri 4. III 1681.

⁶⁹ Samas, J. Fischeri kiri 20. IX 1683.

⁷⁰ Samas.

saksa uurijad on ammu vahendanud andmeid J. E. Glücki edukast koolitegevusest. Tema asutatud kolmest koolist sirgunud kasvandikud täitsid kogu Koknese konsistoriaalpiirkonna talurahvakoolide õpetajatena.⁷¹

21. veebruaril 1684 andis kuningas korralduse suurendada vaesteraha summat 1200—1300 riigitaalrini ja pool sellest eraldada J. Fischerile uute koolide asutamiseks ja ülalpidamiseks, rahast võiksid osa saada ka koolmeistrid.⁷² Selle kuninga korralduse on ära märkinud ka kaks vanema aja ajaloolast: Friedrich Conrad Gadebusch Tartu kohta⁷³ ja Liborius Bergmann Riia kohta⁷⁴.

Vaesteraha oli ette nähtud kroonukoolide juures vaeste koolipoiste õpetamiseks. Liivimaa kubermangu tolleaegsetest arveraamatutest nähtub, et 1684. aastal olid nimetatud rahad Riia lütseumis eraldatud märkega: õpilaste ülalpidamiseks ja raamatute tarbeks. 1685. aastal oli vaesteraha summa 1206 riigitaalrit, mis läks kõik kindralsuperintendent Fischeri käsutusse. Vastav märkus seisab arveraamatus kõikide kroonukoolide kulude lahtri all.⁷⁵ Sellega oli J. Fischeril materiaalne baas koolmeistrite koolitamiseks nii Läti kui ka Eesti alal. Ja nii on tõeks osutunud kooliajaloolase Elmar Ernitsa arvamus, mida ta avaldas siinkirjutajale Tartus Ajalooarhiivis aastate eest koos töötades, et koolmeistrite seminarile ettenähtud summad võivad kroonumagasini arveraamatus olla hoopis mingis muus lahtris, milles üldse ei ole märgitud seminari nime. Ei ole ühtki varasemat teadet, mis lubaks uurijatel poole vaesterahast arvata ka Tartu koolmeistrite seminari ülalpidamiseks. Praeguseks võib väita, et seminari asutamise aluseks oli kuninglik korraldus 21. veebruarist 1684 ja kroonumagasini maksti vaesterahast kinni kõik söögi- ja ülalpidamiskulud, nagu on kirjutatud pastor A. Sutor 1734. aastal.

Et tõepoolest Tartu rootsi kooli juures vaeste poiste informeerimine (õpetamine) toimus, sellest annab tunnistust Tartu Maarja rootsi kogudusest kuningale saabunud kiri (kahjuks küll dateerimata, kuid tõenäoliselt 1690. aastatest pärit). Kiri on kirjutatud südamevaluga, sest Tartu rootsi koguduse ja kiriku seisukord oli selleks ajaks väga halvaks pööranud. Kogudusel ei olnud ei õiget diakonit, kantorit ega köstrit. Varem olid alati nii diakon kui ka kool, millel oli rektor, konrektor ja üks kolleeg, samuti oli kiriku juures kantor. Koolis sai õpetust suur hulk vaeseid lapsi.⁷⁶

SEMINARIGA SEOTUD ISIKUTEST

Juba Villem Reiman püüdis nimetada isikuid, kes reaalselt aitasid kaasa seminari tööle. Ta pidas tähtsateks tollase Tartu rootsi koguduse pastorit Chilian Rauscherti ja sama koguduse diakonit rootslast Tompteliust ning nimetas Tartu kahes ladina koolis tegutsenud isikuid. Uue

⁷¹ Ruberts, J. Tautas izglitibas ritausma. Riga, 1978, 18—23; Inland, 1855, 39, 50; Baltische Familiengeschichtliche Mitteilungen, 1931, 1, 35; [1935], 2, 15.

⁷² RRS. Riigiregistratuur, 21. veebruar 1684.

⁷³ *Nach einer königlichen Verordnung von 21sten Hornung sollen Armengelder welche aus dem Rigischen Licent gehaben werden, zum Unterhalt der Kronschulen und Unterricht vater- und mutterlosen Weysen angewewendet werden.* (Gadebusch, Fr. C. Livländische Jahrbücher. Th. 3. Abschn. 2, 339.)

⁷⁴ *In Riga wurden arme vater- und mutterlosen Waysen beiderlei Geschlechts, deren Eltern hiesige Bürger gewesen und die gesund, unverrückten Sinnen, auch nicht unter 5 Jahre sind, aufgenommen und erzogen, bis sie zum Dienen oder zu einem Handwerk tüchtig sind. Freies Leben, Kost und Kleidung genossen und in der dabey angeordneten Schule den erforderlichen Unterricht.* (Bergmann, L. Armen Versorgung und Unterstützamt in Riga. Riga, 1803, 13.)

⁷⁵ Eesti Ajalooarhiiv, f. 278, n. 1, s. XXII-102-106. Liivimaa kroonumagasini arveraamatud a. 1684—1688.

⁷⁶ ... alltijd haffuer varitt een Diaconus, een Schola, besatt medh Rectore, Conrectore och een Collega, som tillijka war Cantor i Kyrckian och således informerades mängas fattigas barn i samma Schola. (RRS. Livonica II:143.)

nimena on I. Piir seminari tööle kaasaaitajana käibesse toonud hilisema Kursi pastori, kuid aastail 1682—1688 Tartu linnakooli rektoriks olnud Johann Nicolaus Goldhahni. I. Piir nimetas Goldhahni Tartu kroonukooli rektoriks, see aga ei vasta tõele. Tartu tolleaegsetest ladina koolidest kirjutades on Ilje Piir toetunud Helmut Piirimäe andmetele otseselt neile viitamata. H. Piirimäe on kirjutanud, et Tartu kroonumagasini väljaminekute all on nimetatud Tartu linnakooli, mille rektor oli Michael Dau, kuid ta ei ole lahti mõtestanud tolleaegseid termineid. Linnakool oli linna poolt ülalpeetud, kroonukool riigi poolt ülalpeetud kool. Seetõttu ei saa olla kroonumagasini arvetes linnakooli tulused-kulused, kuigi seda on väitnud H. Piirimäe ning tema põhjal I. Piir⁷⁷, vaid seal on hoopis kroonukoolide tulud ja kulud. Kroonumagasini arvetes on märgitud palga saajana Tartu kroonukooli rektor Michael Dau. Kroonukapitalil töötanud kool oli J. Fischeri toetusel ladina kooli seisuses tõstetud rootsi-soome triviaalkool. I. Piir on viidanud oma teadete allikana «Eesti kooli ajaloo» esimesele köitele, kus aga ei ole Tartu koolide rektorite kohta ühtki sõna kirjas. Tartu linnakooli rektor oli Johann Nikolaus Goldhahn⁷⁸ ning linnakooli patroonkirik oli Tartu saksa koguduse kirik — tollal Tartu Jaani kirik. Järelikult ei saanud Goldhahnil olla erilisi teeneid vaeste poiste õpetamisel Tartu Maarja rootsi kogudusele allunud institutsiooni juures, nagu seda on püüdnud näidata Ilje Piir.

Kuigi käesoleva kirjutise autori käsutuses olevate uute faktide põhjal ei ole olnud võimalust koolmeistrite seminariga seoses kordagi nimetada B. G. Forseliuse nime, on üks pidepunkt siin siiski olemas — nimelt on Forseliusele taotlenud kolmeks aastaks kogu Eesti ala koolide inspektori kohta ei keegi muu kui kindralsuperintendent Johann Fischer. Rootsi riigiregistratuuri sissekannetest ilmeb, et selline ametikoht on B. G. Forseliusele antud just kindralsuperintendent J. Fischeri palvel koolide asutamiseks Eesti- ja Liivimaal kolmeks aastaks koos rahaeraldusega 200 riigitaalrit igal aastal ning tema enda ülalpidamiseks 400 riigitaalrit.⁷⁹

⁷⁷ Piirimäe, H. Kes asutas Forseliuse seminari, 729; Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 17—18.

⁷⁸ Goldhahn um 1682—1688 *Rektor der Schule in Dorpat* (Die evangelischen Prediger Livlands, 241). Kui kroonukool ja linnakool ühendati, sai rektoriks Michael Dau, kes oli Tartusse kroonukooli rektoriks tulnud Riia lütseumist 1684. aastal vahetuse teel — senine Tartu kroonukooli rektor Johannes Henning läks Riia lütseumi konkretoriks (Eesti Ajalooarhiiv, I. 278, n. 1, s. XXII-52, l. 54).

⁷⁹ Till *StatsContoiret av Bengt Gottfried Forselius skall niuta pro a[nnis] 1689, 1690 och 1691 hwardt åhr 200 rdl. fördel han inrätta skall nödig landt skolar i Est- och Lijflands. Carl XI. Emedan Wij anser Lands Skolarnes inrättande uti Est- och Lijfland för ett helt nyttigt wärck och Gen:Superintendenten Fischer gifwer een ben:d. Bengt Gottfried Forselius godt wittnesbörd och loford om dhen flijt han härtills wijd samme Skolars inrättande användt hafwer, Ty hafwer Wij i Näder godt funnit, att ber:de Forselius skall effter Gen. Superintendentens förslag ännu tree åhr under hans uppsicht därmed continuera, och söckia i medlertijd att alearstades på landet, där nödigt är slijck Skolar behöriigen inrättas måge, till hwilken ända Wij och honom uti ber:de 3 åhrs tijd, hwardt åhr Twahendrade Rdl. el. 400 Dl. Silf(er)mynt till underhåld i Näder wele niuta låta, en så god begynnellse heruti giordt hafwer, må ännu i någre Åhr dhermed continuera, och söckia i medlertijd att sättia allt uti ett godt stand. Altså och på det han så mycket krafftigare delta wärck må kunna uhrätta, hafwe Wij i näder welat försee honom med Wår egen Fullmacht dhertill, efftersom Wij här med och i krafft af detta Wårt öppne bref, meddele och gifte honom Bengt Gottfried Forselius macht och tillstand att allestädes på landet uti Est- och Lijfland dersom nödigt pröjwes inrätta Skolar för Vngdomen. Och skall han fördenksull näst dhen huld, och troheetsplicht hwardem oss Wår Högtälskelige Gemähl och Lijfsarfwingar samt Sweriges Crono han förbunden är och wara skall, låta sig högst angelägit wara, att han så hädanseffter, som här tills skiedt är, söker effter högsta giörligheeten att allestädes på landet uti Est- och Liefland hwarest dhet nödigt pröjwas, beföriigen inrätta Skolar till Vngdommens gagn och nytta, så och gifwa Wår Superintendent uti Lijfland (under hwilkes direction och opsicht uthi hwardera districten han detta wärcket drijwa och uthföra skall) tijdigt wid handen hurusom han förmeenar, att dhe som redan inrättade äro*

Seda teksti ei ole keegi varem kasutanud. Greta Wieselgren on publitseerinud otseselt Forseliusele suunatud reskripti, kus talle antakse õigus Eesti- ja Liivimaa vajalikke koole asutada. Selles ei ole aga sõnagi juttu Johann Fischerist ja tema taotlusest seoses Forseliuse ametikoha loomisega.⁸⁰ Nimetatud raha oli mõeldud tõepoolest ka Eestimaale. Eestimaa piiskop Johann Heinrich Gerth on 8. aprillil 1689 kirjutanud, et nüüd tuleb rahad, mis olid maakoolide rajamiseks eraldatud studiosus Forselile, kes aga ise uppunud on, koolmeistrite vahel proportsionaalselt ära jagada ning pastorid peavad ise koole asutama.⁸¹

Põhjust on kõnelda ka kahest sama nimega, kuid eri tiitliga isikust: pastorist magister Johann Heinrich Gerthist ja piiskopist doktor Johann Heinrich Gerthist, kes tollal vaimulikes ametites seisid. Liivimaa pastorate leksikonis on mõlemad isikud üheks arvatud⁸², nii nagu on tähelepanu juhtinud ka Ilje Piir. See aga ei ole õige, nagu tõestavad Rootsi Riigiarhiivi materjalid. Kirjades 1679. aastast palub magister Johann Heinrich Gerth end Liivimaale pastoriks ordineerida.⁸³ Samas on säilinud ka doktor Johann Heinrich Gerthi kirju, mis on täiesti teise käekirjaga kirjutatud. Siiani ei ole õnnestunud nende meeste vahel sugulussidet kindlaks teha, kuid Gertheni-nimelisi kaupmehi on Tallinnas juba 16. sajandist teada. Nii on Kolga-Jaani pastor magister Gerth ilmselt Tallinnast pärit ning tema (mitte aga doktor Gerth) on 1680. aastal endale naiseks võtnud Tallinnas Oleviste kirikus laulatatuna Megden Witte.⁸⁴

B. G. Forseliusele määratud inspektori ametikoht oli kahtlemata täiesti uus nähtus Eesti- ja Liivimaa kultuuriloos. Pärast Forseliuse surma oli sellel ametikohal tema tädipoeg Johann Hornung. Intrigeeriv on Ilje Piiri teade, et 1693. aastal on Eestimaa koolide inspektoriks määratud Bengt Gottfried Forseliusega samaaegselt Wittenbergi ülikooli immatrikuleeritud Eestimaa piiskopi Joachim Salemanni poeg Gebhard.⁸⁵ Tegelikult niisugust ametikohta nagu Eestimaa koolide inspektor tollal ei olnud. Aegade jooksul on Tallinna linnakooli inspektori amet olnud seotud Oleviste kiriku diakoni kohaga, kuhu Gebhard Salemann 1693. aastal valiti. Paucker nimetab Gebhard Salemanni Eestimaa linnakooli või linnakoolide inspektoriks, kuid mitte kogu Eestimaa koolide inspektoriks.⁸⁶

Mis aga Forseliuse seminaris õppinute arvusse puutub, siis annavad allikad erinevaid andmeid. Ignatsi Jaagu nimetatud arv — 160 — on ehk liialt suur. Vaevalt Forseliusel ühel aastal rohkem õpilasi Papimõisas oli kui 10—15. Ja üks kirjutaja Forselius isegi juulis 1688: «... minu uue lugemismeetodi järgi on kokku arvatult õpetatud üheksasada viis-

eller häreffter inrättade warda, kunne genom gode ordningar uti ett godt skick och stand alt stadigt underhållas och conserveras hafwandes han sig för det öfrige uti detta Wårckets befrämjande således att skicka och förhållas, som han det inför Gud, Oss och hwar redelig Mann. Och befalle Eder fjördenskull härmed nådheligen, det I wid nästkommande 1689 Åhrs Stais formerande, giören dhermed en begynnellse, och då opjören be:de Forselium till att niuta 200 Rdl. el 400 Dl. S.Mt. till underhåld continuerandes sedan där med uti dhe följande tu åhren 1690 och 1691. (RRS. Riigiregistratuur, 18. september 1688.)

⁸⁰ Wieselgren, G. Johann Fischer — Livlands nye apostel. — Svio-Estonica XVII. Neue Folge, 8. Lund, 1964, 26—58.

⁸¹ 10. dass diejenige Gelder, welche E.K.M. dem Studioso Forsel, der ertruncken ist, jährlich verordnet, hatten für Einrichtung der Landschulen, welches die Pastoren nun selbst thun müssen, proportionaliter an die neue Schulmeister pro Salarijs jährlich mögten ausgezahlt werden. (RRS. Livonica II:33.)

⁸² Die evangelischen Prediger Livlands, 235.

⁸³ RRS. Livonica II:462.

⁸⁴ Die evangelischen Prediger Livlands, 235.

⁸⁵ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 18.

⁸⁶ Paucker, H. R. Ehstlands Geistlichkeit, 351.

kümmend, millele lisaks tulevad need üle viiekümne, keda ma ise olen õpetanud ja kes tolle arvu hulka pole rehkendatud.»⁸⁷ Miks ei peaks võtma seda sõna-sõnalt: Forselius õpetas nelja aasta jooksul seminaris välja viiskümmend kasvandikku, 950 inimest õppis lugema Forseliuse meetodil tema kasvandike ja poolehoidjate abil. 1688. aastal oli üle kogu Eesti talurahvakoole 50 piirides. Neist paljudes õpetasid Forseliuse kasvandikud. Sellest arvust lähtudes tegi ka L. Andresen järelduse, et Ignatsi Jaagu nimetatud 160-st seminari lõpetajast läks koolmeistriks vaid üks neljandik.⁸⁸ Tegelikult ei olnud Forseliusel võimalust nii suurt hulka lapsi Papimõisas majutada ning toita. I. Piir on pakkunud, et seminaristide arv võiks veelgi suurem olla — nii kaheksa piirides.⁸⁹ Kui arvestada, et tollal ei ületanud tavalises linnakooliski õpilaste arv naljalt sadat, siis saja talulapse üheskoos koolitamine tundub küll situatsiooni ülehindamisena.

KOKKUVÕTTEKS

Siinkohal võib resümeerida, et kõik ajaloo valdkonnad on võrdse tähtsusega. Mõne löigu alahindamisel kannatavad teisedki uurimissuunad. Võib tõdeda, et kultuurilugu on alles tänapäeval tõeliselt aktuaalseks saanud, seetõttu puuduvad sellel alal kindlat alust rajavad historiograafilised käsitlused, millele saaks toetuda iga uurija. Nii on Bengt Gottfried Forseliuse tegevuse käsitlemine tänapäeva ajalooteaduses kindla koha leidnud, kuid ometi pole selgesti nimetatud Villem Reimani kui selle eesti kultuuriloos nii kõneka ajajärgu uurimise aluse rajajat. B. G. Forseliuse tegevuse valgustamisel saab rääkida V. Reimani loodud aluspõhjast (uute ajalooallikate leidmine). Neile tuginev temapoolne Forseliuse seminari käsitlus on pealisehitus. Forseliuse tegevuse tutvustamisel ja populariseerimisel on väieldamatult teeneid Greta Wieselgrenil ja Lembit Andresenil. Greta Wieselgren viis oma käsitluse ja publikatsiooniga Forseliuse seminari ajaloo üleeuroopalisel ajalooteadesesse. Sedasama saab öelda Lembit Andreseni publikatsiooni kohta Eesti ulatuses. Nii on nad V. Reimani poolt rajatud alusmüüri täiustanud ja tugevdanud ning pealisehituses mõnd detaili täpsustanud või täiendanud, ometi ei saa nemad pretendeerida Forseliuse-käsitlusele alusepanemisele ja uute andmete teaduskäibesse toomisele. Forseliuse seminariga seotud probleemidel on paljudel kordadel peatunud Helmut Piirimäe, kuid uusi Forseliuse uurimise allikaid ei ole leidnud ka tema. See kõik nähtub ka Ilje Piiri kokkuvõtlikust ja ülevaatlisest artiklist, mille koostamisel on lähtunud rohkem allikaõpetuslikust, mitte historiograafilisest vaatepunktist. Seega on V. Reimani loodud alusmüür jäänud siiani laiendamata, mistõttu ei ole pealisehituse piirjooned oluliselt selgemaks muutunud.

⁸⁷ Forseliuse kiri publitseeritult: Andresen, L. Kirjamees ja rahvavalgustaja, 91.

⁸⁸ Samas, 24.

⁸⁹ Piir, I. Historiograafilisi märkmeid, 18.

ДИЕ БЕДЕУТУНГ ДЕР ФОРСЕЛИУС-ФОРШУНГ ВОН ВИЛЛЕМ РЕИМАН ИН ДЕР ЭСТНИШЕН КУЛТУРГЕШИХТЕ

Liivi AARMA

Das Lehrerseminar in Tartu für estnische Bauernjugend mit seinem Leiter Bengt Gottfried Forselius hat in den letzten Jahren die Aufmerksamkeit vieler Forscher auf sich gezogen. Die meisten verschwiegen jedoch, daß als erster Willem Reiman dieses Thema 1891 behandelte. Das gilt z.B. für Ilje Piirs Aufsatz über die Bauernschulen 1992, besonders aber für Lembit Andresen, der 1991 die Briefe von Forselius mit einer Einleitung publizierte. Dabei wird die Rolle Reimans bei der Entdeckung von Forselius vernachlässigt, obgleich Andresen selber auf die Ergebnisse Reimans baut. Nur Helmut Piirimäe räumt Reiman die Rolle des Entdeckers von Forselius und seines Seminars deutlich ein.

Es wird nachdrücklich bewiesen, daß Reiman als erster die richtigen Vornamen von Forselius feststellte, auch seine Herkunft konstatierte. Es werden aber neue Informationen herangezogen und diskutiert. Schließlich wird die Errichtung des Seminars behandelt, besonders die Rolle des Generalsuperintendenten Johann Fischer betont, dem es gelang, im Zuge der Neuordnung des Kirchen- und Schulwesens auch die Unterstützung des Königs zu erlangen. Das Seminar wird in ein Gesamtkonzept eingereiht. Mit neuen Einzelheiten werden die bisherigen Auskünfte — auch die Reimans — ergänzt und erörtert.

ВИЛЛЕМ РЕЙМАН КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ФОРСЕЛИУСА И ЕГО РОЛЬ В ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ ЭСТОНИИ

Лийви ААРМА

Поводом для более глубокого анализа вынесенной в заголовок проблемы послужили исследования последних лет, посвященные Бенгту Готфриду Форселиусу и его Тартуской учительской семинарии. Все, что связано с его именем в истории культуры Эстонии, становится все актуальнее. Об этом свидетельствует и недавно вышедший сборник научных трудов «Шведские Остзейские провинции Эстляндия и Лифляндия в XVI—XVIII веках», в шести статьях которого из одиннадцати речь идет о Б. Г. Форселиусе.

Однако нынешние историки не осознали, что первым, кто заговорил о заслугах Б. Г. Форселиуса, был Виллем Рейман. Свой историографический очерк о семинарии И. Пийр начала с обзора единичных данных, почерпнутых ею из разных биографических изданий, из публикаций архивных материалов и самих архивных источников, забыв при этом воздать должное В. Рейману. Даже некоторые открытия В. Реймана она приписала другому исследователю Б. Г. Форселиуса — Г. О. Ф. Вестлингу. Вполне сознательно преуменьшил значимость В. Реймана Л. Андресен. В 1991 г. он опубликовал письма Б. Г. Форселиуса, найденные В. Рейманом, и в предисловии поставил тому в заслугу лишь открытие архивных материалов и их частичную публикацию.

Автор статьи намерена восстановить место В. Реймана в истории культуры Эстонии. Она подчеркивает его пионерство во всех вопросах, связанных с именем Форселиуса, а также приводит много новых данных, в частности о том, на какие средства была открыта Тартуская семинария, о счетах Тартуского казенного магазина и о семье Б. Г. Форселиуса.